

УДК 343.241

О.П. Рябчинськакандидат юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет**ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ
ДЛЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАГАЛЬНОПРЕВЕНТИВНОЇ МЕТИ ПОКАРАННЯ**

У статті проаналізовано наукові підходи (позиції) з ряду суттєвих питань, що виникають при оцінюванні загально-превентивного потенціалу покарань в Україні та наукової розробки напрямів підвищення його ефективності з урахуванням соціальних факторів. Окреслено перспективні для подальших досліджень у цьому напрямі орієнтири, що базуються на врахуванні сучасного стану розвитку правової думки, правової свідомості та культури й кримінально-правової політики держави.

Ключові слова: покарання, превенція, попередження, ефективність, суспільна думка, права свідомість.

I. Вступ

Сучасні дослідження ефективності кримінальних покарань, як різновид емпіричних правових досліджень прикладного конкретно-соціологічного характеру, перш за все, повинні базуватись на розроблених сучасною наукою методиках оцінювання (вимірювання) ефективності засобів юридичної відповідальності, законодавства, закону та юридичних норм як явищ вищого порядку. Гадаємо, що виходячи зі змісту поняття ефективності покарання як певного бажаного рівня досягнення його цілей, аналізувати можливості її вимірювання доцільно з урахуванням останніх, що в цілому узгоджується з головними постулатами праксеологічної концепції ефективності покарання.

Кримінальний кодекс України визначає метою покарання виправлення засудженого, попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (загальна та спеціальна превенція). Оцінювання фактичного стану справ з результативністю чинного кримінального законодавства, на переконання вчених, слід починати з оцінювання ефективності його загальнопревентивної функції [1, с. 13].

Це питання протягом тривалого часу в науковій літературі залишається дискусійним. Визначення ролі загальнопревентивної мети покарання, того яким чином воно здатне впливати на нестійких з точки зору правової культури та правової поведінки осіб утримуватись від вчинення протиправних дій, у тому числі злочинів, було і залишається одним із важливих та недостатньо розроблених у кримінально-правовій теорії питань.

В юридичній літературі різних періодів наведено діаметрально протилежні точки зору на цю проблему, від заперечення самої можливості вимірювання ефективності за-

гальної превенції (М.Д. Шаргородський) до визнання об'єктом соціально-правових досліджень [1, с. 14], пропонування конкретних методик [2] та їх апробації при дослідженні ефективності покарань за окремі види злочинів.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати наукові позиції з ряду проблемних питань, що виникають при оцінюванні загальнопопереджувального потенціалу покарань в Україні та визначити перспективні для подальших досліджень у цьому напрямі орієнтири, котрі базуються на врахуванні сучасного стану розвитку правової думки, правової свідомості та культури й кримінально-правової політики держави.

III. Результати

Показником рівня досягнення цілей загальної превенції кримінального закону, що враховується при визначенні ефективності покарань, переважно визнавався рівень утримання нестійких громадян від протиправних посягань під впливом погрози покарання [1, с. 16]. Це положення в цілому узгоджується і з розумінням спрямованості загальнопревентивного впливу юридичної відповідальності (у широкому значенні), і безпосередньо покарання (у більш вузькому значенні).

Так, на думку П. Рабіновича, ефективність загальнопопереджувального впливу "повинна була б безперечно визначатись шляхом з'ясування співвідношення кількості "юридично нестійких" осіб, котрі були обізнані про можливі заходи юридичної відповідальності за правопорушення даного виду та внаслідок чого утримались від їх вчинення і загалу "юридично нестійких" осіб". Недоліки такої методики сам автор вбачає в: а) відсутності науково обґрунтованих методик проведення широких репрезентативних досліджень; б) труднощах поділу вказаних

груп осіб на тих, які дійсно були обізнані про закон та реальну практику притягнення до відповідальності за певні правопорушення; в) проблемі виділення з кола цих суб'єктів тієї групи осіб, які внаслідок такої обізнаності утримались від вчинення певних правопорушень [3, с. 5].

Заслуговує уваги в аспекті розширення інструментарію і підкріплення результатів дослідження ефективності кримінального покарання позиція Г.А. Злобіна, котрий впевнений у тому, що науково обґрунтовані критерії можна виробити тільки в результаті досліджень, і в порядку робочої гіпотези пропонує достатньо чіткі критерії розмежування їх для кожної мети покарання. Зокрема, для оцінювання ефективності загально-превентивного впливу покарання пропонує враховувати: а) попередній досвід встановлення та застосування аналогічних заходів покарання за схожі злочини; б) вплив нового кримінального закону на рух злочинності, який вивчається протягом достатньо тривалого часу (декілька років); в) оцінювання передбаченого покарання суспільною думкою [4, с. 60]. Остання позиція підтримувалась й іншими науковцями. Зокрема М.Д. Шаргородський, пропонуючи оцінювати ефективність покарання шляхом з'ясування рівня досягнення цілей покарання з урахуванням ряду обставин, спроможних впливати на неї, виділяв серед інших широко інформування суспільства про вироки, а рівно і відповідність судової політики суспільній думці [5]. І.С. Самощенко та В.І. Нікітінський наполягали на тому, що "за допомогою з'ясування суспільної думки, анкетування й інтерв'ювання різних категорій осіб можна отримати певні відомості про те, яким є фактичний результат дії норми, якою була б поведінка людей, якби цієї норми не було" [6].

Відстоюють позиції щодо необхідності врахування суспільної думки при оцінюванні ефективності саме загальної превенції й сучасні дослідники. Зокрема, серед загально-соціальних та юридичних передумов ефективності будь-якої юридичної норми називають і такі ознаки, як: відповідність юридичної норми стану правосвідомості та моралі, рівню загальної культури та суспільній думці суб'єктів, відносини між якими вона регулює, а також і домінування в суспільній свідомості, у суспільній думці поважного ставлення до права, його високий престиж серед більшості населення [7]. Подібне теоретичне положення підтверджується і проведеними експериментальними дослідженнями. Так, у ході дослідження, проведеного О.Г. Фроловою, було встановлено, що крім основних контрольно-перевірочних показників злочинності серед інших категорій осіб, крім засуджених осіб та осіб, які мають судимість (або населення в цілому), доцільно врахо-

увати і такі як: результати судової практики, результати контрольних опитувань експертів серед учених та досвідчених практичних співробітників правоохоронних органів, засуджених і звичайних громадян країни та регіону [8]. На думку авторів методики, це буде сприяти з'ясуванню суперечностей і порівняння їх із фактичною кримінальною та судовою статистикою, прийняттю необхідних заходів реагування, спрямованих на покращення отриманих результатів, та безперечно, зростанню превентивної ролі покарання і підвищенню його ефективності.

Визначення показників та критеріїв ефективності загальної превенції покарання має суттєве теоретичне та практичне значення, оскільки дає змогу оцінити потенціал покарання як засобу попередження злочинності та сприятиме науковій розробці концептуальних основ процесів криміналізації й пеналізації в Україні. При цьому така наукова обґрунтованість критеріїв оцінювання ефективності як окремих покарань, так і системи покарань у цілому буде неналежною без урахування аналізу результатів досягнень та інших цілей покарання, оскільки кожна з визначених кримінальним законом цілей покарання являє собою різну соціальну значущість для суспільства.

Зокрема оцінки ефективності загальної та спеціальної превенції як цілей покарання можуть не збігатися, що позначається й на визначеності дієвості та результативності покарання як такого. На думку Н.Ф. Кузнецової, це питання повинно вирішуватись шляхом логічного й емпіричного спростування гіпотези про допустимість високої ефективності загальної превенції норми при одночасній низькій ефективності її спеціальної превенції, тобто незастосування норми до реальної злочинності та порушенні принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Потенціал превентивного впливу кримінального закону і надалі залишається предметом перманентних наукових досліджень в Україні. Так, професор П.Л. Фріс висловлюючи думку, що ефективність кримінального закону не в останню чергу залежить і від відповідності норми соціально-правовій психології суспільства чи окремої соціальної групи, у ході теоретичної розробки питань впливу кримінально-правової політики на злочинність формулює постулат, суть якого полягає у тому, що загальнопревентивний потенціал кримінального права полягає не в суворості покарання, а пов'язаний із його невідворотністю, з існуванням загрози його застосування [9]. Так, узагальнення даних, отриманих у результаті опитування засуджених до позбавлення волі в різних регіонах України, проведеного під керівництвом професора В.В. Голіни, показало, що на-

справді боялись кримінального покарання приблизно 54% респондентів, але при цьому вони ж розраховували на безкарність своїх дій і тільки близько 9,1% опитаних відзначили, що вони через різні причини не боялись кримінального покарання. Такі цифри дали підстави авторам дослідження припустити, що “кримінально-правова загроза стає виразною у випадку дотримання класичного принципу невідворотності покарання і його наслідків” [10, с. 431–433].

З подібними висновками, рівно як і із запропонованими рекомендаціями підвищення превентивного впливу кримінального законодавства, дійсно, складно не погодитись. При цьому доцільно зробити уточнення відносно висунутого положення про значущість для ефективності кримінально-правової норми її відповідності соціально-правовій психології суспільства чи окремої соціальної групи, або, як вказувалось раніше, – суспільній думці. Вважаємо, що використання у цьому контексті поняття “суспільна думка” значно розширює рамки такого критерію оцінювання ефективності. Мова скоріш повинна йти про ту суспільну думку, яка формується у середовищі осіб, котрі характеризуються належним рівнем правосвідомості та правової культури, з огляду на те, що в підсумку саме останні й визначають її правомірну правову поведінку. Складно уявити, який ефект може мати врахування думки, для яких характерний правовий нігілізм, погнання загальнолюдських цінностей, осіб – носіїв правової психології кримінальних субкультур та ін. Задоволення відчуття справедливості покладають на покарання, у першу чергу, постраждалі від злочинів, проте не виключенням стають і особи, які так чи інакше зіткнулись зі злочином або його наслідками. Показовим прикладом може слугувати випадок активного втручання та підтримки громадськості в справі про злочин, вчинений стосовно Оксани Макар.

Об’єктивності заради зазначимо, що в юридичній літературі висловлюються й інші думки. Зокрема, П.П. Сердюк убачає в такому підході архаїчні відголоси розуміння суті покарання та його ролі в суспільному розвитку. Він вважає, що роль покарання як способу оцінювання рівня засудження особи останнім часом знизилась, і “тепер серед обивателів розуміння покарання набуло дуалістичних відтінків: саме засудження сприймається як покарання в загальносоціальному, а не спеціальному значенні, а для покарання залишилась окрема ніша, і його дійсно стали застосовувати більш стримано” [11, с. 572].

IV. Висновки

Припускаємо, що досягнення мети загальної превенції серед інших цілей покарання найскладніше піддається оцінюванню,

однак вивчення впливу покарання на попередження (стримування) злочинності має першорядне значення серед усіх засобів кримінально-правового впливу, арсенал яких на сьогодні має кримінальне законодавство України. У сучасних умовах розвитку українського суспільства, який характеризується прагненням його окремих груп до підвищення правової культури та формування стійких правових позицій, активному моніторингу правового життя, дійсно зростає занепокоєність не тільки проблемами злочинності (дитячої, молодіжної, пов’язаної з обігом наркотичних речовин, корупційної тощо), а й проблемами інколи неадекватного реагування на неї владних структур.

І одними лише наріканнями, по суті абсолютно справедливими, на відсутність науково обґрунтованої концепції розвитку кримінального права в напрямі попередження злочинності, відсутність такої самої вираженої та поміркованої кримінально-правової політики, яка б повноцінно реалізовувалась на доктринальному, програмному, законодавчому, науковому, правовиконавчому і, насамкінець на правозастосовному рівні (П.Л. Фріс), справі не допоможе. При оцінюванні ефективності загальнопревентивної мети покарання слід брати до уваги, що правосвідомість охоплює не тільки уявлення про право, законодавство, а й про законність, про правосуддя. І якщо знання про кримінальний закон, про кримінальну відповідальність та покарання як про такі форми формується в рамках когнітивної функції правосвідомості, то уявлення про стан законності та правосуддя у державі формується на основі інформуванні про діяльність інших учасників кримінально-правової політики, якими виступають суди та правоохоронні органи. З упевненістю можна стверджувати, що на сьогодні гостро стоїть не тільки питання про дотримання у практичній діяльності судів та правоохоронних органів принципів законності, невідворотності відповідальності та покарання, а й принципу рівності всіх громадян перед законом, незалежно від соціального статусу, посади чи матеріального становища (ми свідомо зацентрували увагу саме на цих складових, не вказавши інші критерії: національність, стать, расову та релігійну належність, оскільки вони меншою мірою асоціюються у суспільній думці з формами порушення цього принципу). У повсякденному суспільному житті випадки недотримання саме цього принципу найбільшою мірою визначають характер правової свідомості суспільства, окремих його груп відносно загальнопревентивної мети покарання.

Список використаної літератури

1. Кузнецова Н.Ф. Эффективность уголовного закона и ее значение в борьбе с преступностью / Н.Ф. Кузнецова // Вест-

- ник Московского университета. – 1974. – № 4. – С. 11–21.
2. Хан Магометов Д.О. Математические методы изучения преступности и практики применения наказаний при разработке проблем уголовной политики / Д.О. Хан Магометов // Основные направления борьбы с преступностью. – М., 1975. – С. 143; Максимов С.В. Гласность и теоретические вопросы общепредупредительного воздействия на преступность / С.В. Максимов // Советское государство и право. – 1990. – № 7. – С. 77.
  3. Рабінович П. Ефективність заходів юридичної відповідальності: методика вимірювання / П. Рабінович // Юридична Україна. – 2010. – № 6. – С. 5.
  4. Злобин Г.А. О методологии изучения эффективности наказания в советском уголовном праве и криминологии / Г.А. Злобин // Вопросы предупреждения преступности. – М., 1965. – С. 60.
  5. Шаргородский М.Д. Система наказаний и их эффективность / М.Д. Шаргородский // Советское государство и право. – 1968. – № 11. – С. 53–62.
  6. Самощенко И.С. О результатах действия права / И.С. Самощенко, В.И. Никитинский // Ученые записки ВНИИСЗ. – М., 1970. – Вып. 20. – С. 16.
  7. Рабінович П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження / П. Рабінович // Вісник академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 21.
  8. Фролова О.Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та криминологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навч. посіб. / О.Г. Фролова. – К.: АртЕк, 1997. – 208 с.
  9. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П.Л. Фріс. – К.: Атіка, 2005. – С. 35.
  10. Голіна В.В. Запобіжний вплив кримінального законодавства: досвід криминологічного дослідження / В.В. Голіна // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – 456 с.
  11. Сердюк П.П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права: монографія / П.П. Сердюк. – Запоріжжя: Акцент Інвест-Трейд, 2012. – 800 с.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2012.

Рябчинская Е.П. Вопрос о роли правового сознания для эффективности общепреventивной цели наказания

В статье анализируются научные подходы к решению ряда существенных вопросов, возникающих при оценке общепредупредительного потенциала системы наказаний в Украине и научной разработке направлений повышения его эффективности с учетом социальных факторов. Очерчены перспективные для дальнейших исследований ориентиры оценки эффективности наказаний и ее повышения с учетом современного состояния правовой мысли, правового сознания и уголовно-правовой политики государства.

Ключевые слова: наказание, система наказаний, превенция, предупреждение, эффективность, общественное мнение, правовое сознание.

Ryabchyns'ka O. The role of the legal consciousness for the purpose of punishment effectiveness obschepreventivnoy

The article analyzes the scientific approaches (position) on a number of significant issues arising from the evaluation of the capacity of the general preventive punishment in Ukraine and scientific development to enhance its performance against the social factors. Outlines promising targets for further research evaluating the effectiveness of sanctions and its increase, given the current state of legal thought, legal awareness and penal policy.

Key words: punishment system of punishment, prevention, prevention, efficiency, public opinion, and legal consciousness.